

СЛОВО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Лідія Гнатюк

СТАРОУКРАЇНСЬКЕ ДЖЕРЕЛО МОВИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Питання про місце і роль Тараса Шевченка в історії української літературної мови привертало увагу українських та зарубіжних лінгвістів різних поколінь і наукових шкіл – В. Сімовича, І. К. Білодіда, П. Д. Тимошенка, В. Чапленка, Ю. В. Шевельова, П. П. Плюща, В. М. Русанівського, М. Мозера та багатьох інших. Проте й досі неоднозначно трактується проблема зв'язку мовної практики Тараса Шевченка зі староукраїнською книжною традицією, оскільки все ще триває дискусія про наступність між старою українською літературною мовою та новою українською літературною мовою.

Розглядаючи архаїзми в мові Шевченка, В. Сімович характеризував їх як «природні», слушно наголошуючи на тому, що «відділювати їх від чисто народніх елементів його мови не слід, бо ... поет уважав їх за свої, українські...» (Сімо-

вич В. Дещо про Шевченкову архаїзовану мову // Сімович В. Праці в двох т. – Чернівці, 2005. – Т. 1. – С. 341, 352).

Церковнослов'янську грамоту засвоїв Шевченко ще в дитинстві; про це він згадував у «Гайдамаках»: ... *Бо й мене хоч били,/ Добре били, а багато/ Дечому навчили! Тма, мна знаю, а оксію/ Не втну таки й досі.* Відомо, що «тма», «мна» – це склади в церковнослов'янських букварях, за якими навчали читати, а оксія – діакритичний знак, який традиційно ставився у церковнослов'янських словах.

Ще малим школярем Т. Шевченко не лише вивчав Псалтир, а й читав його над померлими. В. М. Русанівський слушно підкреслював вплив цієї книги на мовну свідомість читача (Русанівський В. М. У слові – вічність: (мова творів Т. Г. Шевченка) / В. М. Русанівський. – Київ : Наукова думка, 2002. – С. 87; далі – Русанівський).

Як свідчить у «Гайдамаках» сам поет, одну з книг церковнослов'янською мовою – Мінею (книгу для читання на кожен день року) – читав по неділях і його батько: *Бувало, в неділю, закривши Мінею,/ По чарці з сусідом випивши тієї,/ Батько діда просить, щоб той розказав,/ Про Коліївщину, як колись бувало.*

Мовна свідомість Т. Шевченка вже не сприймала церковнослов'янської мови як «культивованого різновиду рідної» (за влучним висловом В. Живова), як це було у Г. Сковороди, адже з другої третини XVIII ст. царизм робив усе для знищення української освіти й освіченості, а отже, у часи Шевченка вже значною мірою органічний зв'язок мовної сві-

домості українця із церковнослов'янською мовою був послаблений. Проте, як небезпідставно припускає В. М. Русанівський, «у свідомості Т. Шевченка панувало поняття про невіддільність українського і церковнослов'янського джерел у мовному вихованні. Інакше важко було б пояснити, чому він використовує і українську, і церковнослов'янську мови у своєму «Букварі южноруському» (СПб., 1861)» (Русанівський, 93).

Відомо, що в період «трьох літ» (1843–1845), а також під час роботи співробітником Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (1845–1847) Шевченко вивчав пам'ятки старого письменства (Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (особові форми дієслів) / П. Д. Тимошенко // Збірник праць двадцять третьої наукової Шевченківської конференції. – Київ, 1979. – С. 23; Русанівський, 66), що також позначилося на його мовній свідомості.

Зв'язок мови Тараса Шевченка зі староукраїнською книжною традицією простежується на всіх мовних рівнях. Акцентний малюнок Шевченкового тексту в багатьох випадках є продовженням орфоепічної традиції церковнослов'янської мови української редакції і в цілому – староукраїнської літературно-писемної традиції кінця XVI–XVIII ст.

Даниною давній українській церковній мові є зокрема наголошування кореневого складу іменників (Огієнко І. Український літературний наголос / І. Огієнко. – Вінніпег, 1952. – С. 22; далі – Огієнко 1952), а, як слушно зауважив І. Огієнко, «у своїй більшості дав-

ній церковний український наголос відбивав живий український наголос свого часу, що й тепер ще живе в західноукраїнських говорах» (Огієнко 1952, 45–46). Досліджуючи наголоси «Стрятинського Службника» 1604 р. – першого друкованого службника з українськими наголосами, поширеними в той час у церковному вжитку в Україні, який ліг в основу київських видань 1620 р. і 1629 р. (що спричинило поширення цих наголосів по Україні), учений підкреслював велику консервативність церковної вимови.

Порівнявши систему наголосів «Стрятинського Службника» 1604 р. і «Московського Службника» 1656 р., І. Огієнко показав відмінність у наголошуванні тих самих слів, уживаних у мові церковної служби в Росії та в Україні. Українській богослужбовій традиції, на відміну від російської, був властивий кореневий наголос в іменниках, прикметниках, порядкових числівниках:

«Стрятинський Службник»	«Московський Службник»
беза́коніє бы́тіє врагъ, вра́га вра́та все́го вто́рый гла́ва за́конъ зе́мный ми́рскій та ін.	беззако́ніє бытіє врагъ, врага́ врата́ всего́ второ́й глава́ зако́нь земно́й мі́рскій <i>(Огієнко І. Український наголос на початку XVII віку. – Жовква, 1926. – С. 17–28; далі – Огієнко 1926)</i>

У текстах Г. Сковорода (Подаємо за: Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: у 2 т. / Г. С. Сковорода. – Київ, 1973) також засвідчено кореневе наголошування іменників: *гла́ва, грóбы, в двóры; зéрно, в стра́ну, язýку, язýка, язýкам, язýками, язýках* та ін.

Притаманне староукраїнській книжній традиції кореневе акцентування в усіх словоформах лексеми *язик* ('1. мова; 2. народ') послідовно відбиває і мовна практика Т. Шевченка, що засвідчує передусім віршовий розмір: *Од молдованина до фіна/ на всіх язýках все мовчить,/ Бо благоденствує* («Кавказ»); *Встане правда! Встане воля!/ І Тобі одному/ Помоляться всі язýки/ Вовіки і віки* («Кавказ»); *І мечі в руках їх добрі,/ Остри обоюду,/ На отмиценіє язýкам/ І в науку людям* («Давидові псалми»; «Неофіти»).

У текстах поета натрапляємо й на кореневе наголошування прикметників: *І мене в сем'ї великій,/ В сем'ї вольній, нóвій/ Не забудьте пом'янути/ Незлим тихим словом* («Як умру, то поховайте...»); *Пошли мені святеє слово/ Святої правди голос нóвий!* («Неофіти»); *Світе я́сний! Світе тихий!/ Світе вольний, несповитий!* («Світе ясний! Світе тихий!»).

Водночас у Шевченка засвідчено й флективне наголошування прикметників *новий, ясний*: *Перед Нероном,/ Перед Юпітером нoвiм,/ Молились вчора сенатóри/ І всі патриції, і вчора/ Лилася Божя благодать* («Неофіти»); *О роде суєтний, проклятий,/ Коли ти видохнеш? Коли/ Ми діждемося Вашингтона/ З нoвiм і праведним законом?* («Юродивий»); *Присняться*

діточки мені,/ Веселая присниться мати,/ Давне-колишній та ясній/ Присниться сон мені! («Поставлю хату і кімнату...»); *Орися ж ти, моя ниво,/ Долом та горюю!/ Та засійся, чорна ниво,/ Волею ясною!* («Не нарікаю я на Бога...»); наголос поставлено Шевченком). За спостереженням З. М. Веселовської, староукраїнські пам'ятки кінця XVI–XVII ст. уже засвідчують вагання наголосу в прикметнику *новий* (Веселовська З. М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI – початок XVIII ст.) / З. М. Веселовська. – Харків : Видавництво Харківського університету, 1970. – С. 83). Це явище, як було показано вище, відбиває і мовна практика Шевченка.

Іншою характерною рисою українського церковного наголошування, на відміну від російського, було послідовне акцентування суфіксів *-єнн*, *-янн* у прикметниках, діеприкметниках і похідних від них прислівниках, що І. Огієнко помітив ще в «Адельфотесі»: *благоденствєнный, двойствєнный, єдинствєнный, клятвєнный, явствєнно, множєствєнный, молитвєнный, мужєствєнный, суцєствєнно* (Огієнко. Наголос, 43). Такі наголоси засвідчено й у вже згаданому «Стрятинському Служебнику» 1604 р. на відміну від «Московського Служебника», який відбиває тогочасну російську вимову, що виявлялася і в російській редакції церковнослов'янської мови:

«Стратинський Службник»	«Московський Службник»
божественный возлюбленного обрадованнаа препрославлена уготовленно	божественный возлюбленного обрадованнаа препрославлена уготовленно (Огієнко 1926, 17–28).

Послідовне наголошування суфікса **-ённ**, **-анн** у дієприкметниках засвідчено й у текстах Г. Сковороди: *возвышённое, избранных, лишённы, наполнённая, необузданная, опровержённое, поваплённый, посребрённы, созданного, сотворённа, украшённый*, у прикметниках *землённых, вещественный, нежестественный, светло-червлённый* та ін.

Саме цю староукраїнську орфоепічну традицію відбиває акцентування Шевченком, як свідчить віршовий розмір, деяких прикметників і дієприкметників — *похилённому*: *Як сніг, три пташечки летіли/ Через Суботове і сіли/ На похилённому хресті/ На старій церкві* («Великий льох»); наголос поставив Т. Шевченко); водночас засвідчено і кореневий наголос: *Козацька церква невеличка/ Стоїть з похиленим хрестом* («Сон» («Гори мої високі...»)); *ненарождённим* у посланні «І мертвим, і живим, і **ненарождённим** землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» та в поемі «Марія»: *А мітла, мітла огнённая світила, неначе сонце, і дивилась/ На ту ослицю, що несла/ В Єгипет кроткую Марію і нарождённого Месію; неутомлённиє: Храмы, каплиці, і ікони, І ставники, і мирри дим, І перед обра(зо)м Твоїм/*

Неутомлѣнниѣ поклони («Кавказ»); *незцілѣнний*: *Сповідали, причащали/ Й ворожки питали –/ Не помогло... з незцілѣнним/ В дорогу рушали* («У неділю не гуляла»); наголос поставлено Т. Шевченком); *непроцѣнний*: *А тим часом непроцѣнний/ Грішний умирає* (наголос поставив Т. Шевченко); *возобновлѣнний*: *Їх із костьола повели/ В возобновлѣнній покої* («Варнак»); *ізбрáнний*: *Що Він зробив їм, той святий,/ Той Назорей, той Син єдиний/ Богом ізбрáнної Марії...* («Неофіти») та ін.

Чимало засвідчених у Шевченка форм ще зберігають неперехід (o), (e) в (i) в новозакритих складах, що було властиве й староукраїнській літературно-писемній практиці: *возьме, возьміть, бували війни, вольний, вольними устами, Запорожся, камень, Матер Божя, меж людьми, молодость, мудрость, покой, радость, регот, розбойник, сем'я, в чужій сем'ї, великих слов велику силу, сльоз* та ін. На цю особливість мови Шевченка звертали увагу мовознавці (Огієнко І. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови / І. Огієнко. – Вінніпег, 1961. – С. 65, 72, 97, 195, 227, 254).

Дослідники мови Шевченка, зокрема І. Огієнко, П. Д. Тимошенко, Л. І. Мацько, В. М. Русанівський та ін., уже писали про стилістичну роль старослов'янзмів, які відіграють особливу роль у текстах, пов'язаних із біблійною тематикою, наприклад, у поемі «Марія», циклі «Давидові псалми», де переспівано 10 псалмів, «Осія. Глава XIV», поемі «Царі» та ін. У «Давидових псалмах» широко використано елементи

церковнослов'янської мови (успадковані відповідно зі старослов'янської), передусім неповноголосні форми *в руки вражі, вражої наруги, древо, пребудет*; словотворчі префікси **воз-**, **із-**: *воздасть, вознесися, возрадується, воспоем, воспою, восхвалили, восхвалимо, воцариться, ізбави, ізриється*; дієприкметникові суфікси **-ущ**, **-ющ**, **-ащ**, **-ящ**: *взискающий, діющих, добротворящего*; лексичні церковнослов'янізми і навіть окремі вислови зі Святого Письма: *всує, вскую, дочере окаянна, муж, ніже, отмщеніє, спасеніє, спаси, уст моїх глаголи, хваленіє*; форму перфекта *оддав еси*, архаїчну форму наказового способу *Да не скаже хитрий ворог...*, архаїчні флексії в субстантивованих прикметниках середнього роду: *...і їм правдою Своєю/ Вертає їх злая; Хто б спас мене од лукавих/ І діющих злая; воспоем благая, не творить благая* тощо.

Про зануреність поета в книжну стихію переконливо свідчать і лексичні, фонетичні, словотвірні та граматичні церковнослов'янські елементи поеми «Марія»: *Все упованіє моє/ На тебе, мій пресвітлий раю,/ На милосердіє Твоє,/ Все упованіє моє/ На Тебе, Мати, возлагаю; О Ти, Пречистая в женах! Благоуханный зельний крине!; Окуй свою святую силу.../ Долготерпенієм окуй.*

Функція церковнослов'янізмів зумовлена передусім тематикою і високим стилем викладу. Інше призначення таких елементів у Шевченка – створення іронічного, часом і сатиричного звучання (як, наприклад, у поемі «Царі»): *Хоті-*

лося б зогнать оскому/ На коронованих главах;
Як там вона/ Грїла, я не знаю, знаю тільки, що
цар грївся,/ І ... і не **познаю** (форма аориста) та ін.

Іноді поет уживає церковнослов'янські слова як синоніми до українських з метою підсилення сказаного: *Я сам, як бачиш, марне, всує,/ Я сам занівечив свій вік* («Варнак»).

У творчості пізнього періоду Шевченко вдавався до церковнослов'янїзмів частіше. Наприклад, написана 1860 року невелика поезія «Злоначинающих спина...» містить чотири композитивно-церковнослов'янїзми: *Злоначинающих спина,/ У пута кутїї не куй,/ В склети глибокі не муруй./ А доброзїждущим рукам/ І покажи, і поможи,/ Святу ю силу ниспошли./ А чистих серцем? Коло їх/ Постави ангели свої/ І чистоту їх соблюди./ А всім нам вкупі на землі/ Єдиномисліє подай/ І братолюбїє пошли.*

Перед сучасним дослідником часто постає проблема розмежування архаїзмів, властивих староукраїнському письменству, які нашою мовною свідомістю нині сприймаються як русизми, від власне русизмів. На це звернув увагу свого часу І. Огієнко, наголошуючи на необхідності підходити до такого явища з позицій історизму: «Але на русизми Шевченкової мови може бути й інший погляд, – це наші віковічні архаїзми, правописні й словникові, що панували в нашій літературі цілі віки» (Огієнко 1961, 20).

Пригадаймо рядки: *Свою Україну любить,/ Любить її ... Во **время** лютє,/ В остатню тяжкую **минуту**/ За неї Господа молить* («Чи ми ще зійдемося знову?») чи *Полян, дулібів і древлян/*

*Гаврилич гнув во **время оно*** («Юродивий»), а також *Його вже й забули, / Чи й був коли? **Год** за **годом** / Три **годи** минули* («Титарівна»). Лексеми *время, год, город* ‘місто’, *лучче, минута, многий, пожар, хоть* та ін. – слова, які мають тривалу історію функціонування в староукраїнській літературно-писемній практиці, а частина з них – і в книжних мовах попередніх періодів.

Надбанням нової української літературної мови розглядані книжні лексеми не стали, проте закріпилися в сучасній російській літературній мові, яка продовжила традицію староросійської літературної мови, близької за своїм лексичним складом до староукраїнської літературної, оскільки обидві ці мови значною мірою спиралися на церковнослов'янську основу. Проте й дотепер названі лексеми побутують у нижньонаддніпрянських, бойківських, гуцульських та буковинських говірках, засвідчуючи свою давність і питомість на українських теренах.

Пригадаймо й інші відомі Шевченкові рядки з балади «Причинна»: *Ще треті півні не співали, / Ніхто **нігде** не гомонів; Цікаві (**нігде** правди діти) / Підкралися, щоб ізлякати*; з поеми «Катерина»: *Нема **нігде** Катерини; Та здалась на горі!..*; з поеми «Гайдамаки»: *Лихо, люди, всюди лихо, **Нігде** пригорнутья...; Гуляють хмари; сонце спить; / **Нігде** не чуть людської мови* тощо. Наведені приклади містять прислівник, утворений шляхом додавання заперечної частки до поширеного колись у староукраїнській писемності прислівника *где*, який для тогочасного українця теж був функціонально українським.

Певні сумніви можуть виникнути і щодо «українськості» широко вживаних Шевченком частки і сполучника *хоть* (поряд із властивим сучасній українській літературній мові *хоч*): *Нехай усміхнеться серце на чужині,/ Хоть раз усміхнеться...* («На вічну пам'ять Котляревському»); *Він їм тугу розганяє, Хоть сам світом нудить* («Перебендя»); *...ніхто не згадає,/ Не скаже **хоть** на сміх: Нехай спочиває* («Мар'яна-черниця»). Частка і допустовий сполучник *хоть/хотя* були органічними елементами не лише староукраїнської літературної мови кінця XVI–XVIII ст., а й мови народної, оскільки вони зафіксовані й у народних прислів'ях: *Без Бога ни до порога, а с Богом **хоть** за море; ...просим до нас **хотя** на час...*

Привертають увагу окремі граматичні архаїзми в Шевченка, джерелом яких також є староукраїнська писемність. Це передусім широко вживана архаїчна форма називного і кличного відмінка множини іменника *люде* (*люди* засвідчено значно рідше): *Свої **люде** – як чужії,/ Ні з ким говорити...* («Думка»); *Сироту усюди **люде** осміють* («На вічну пам'ять Котляревському»). Цю архаїчну форму мають також іменники *бояре, татаре, погане, християне, слав'яне, цигане, преторіане*.

Засвідчена в Шевченка й архаїчна форма родового відмінка однини нечленного прикметника середнього роду: ***Люта** зла не дієш без вини нікому* («Єретик»).

Дослідники вже звертали увагу на вживані Шевченком архаїчні форми теперішнього часу дієслова *бути*: *єсть, еси*, лише раз у поезії

і двічі в листах – *єсте*. За слухним спостереженням П. Д. Тимошенка, форма *єсть* надає текстам характеру піднесеності й урочистого звучання; вона часто виступає у сполуках *єсть у...кого*, що, на думку мовознавця, могло бути зумовлене прагненням поета уникнути збігу голосних звуків, який виникає при використанні конструкції *є у...кого* (Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (особові форми дієслів) // Збірник праць двадцять третьої наукової Шевченківської конференції. – Київ, 1979. – С. 122, 123): ***Єсть*** на світі доля,/ *А хто її знає?* / ***Єсть*** на світі воля,/ *А хто її має?* / ***Єсть*** люде на світі –/ *сріблом-злотом сяють,* / *Здається, панують,* / *А долі не знають –/ Ні долі, ні волі!* («Катерина»); *Я не одинокий, я не сирота –/ Єсть у мене діти,* *та де їх подіти?* («Гайдамаки»); *...я не знаю,* / *Чи єсть у Бога люте зло,* / *Що б у тій хаті не жило?* («Якби ви знали, паничі...») та ін.

Форму *єси* П. Д. Тимошенко небезпідставно називає «улюбленим Шевченковим слівцем», яке «поет так любив..., що вживав ... і в неправильно-муграматичному значенні» (Там само, 123). Справді, поряд із традиційно книжним, притаманним ще староукраїнській літературній мові використанням *єси* в перфектних формах для надання урочистого – *Слава тобі, Шафарику,* / *Вовіки і віки!* / *Що звів єси в одно море* / *Слав'янській ріки!* («Єретик») чи іронічного звучання – *Мій друже єдиний,* / ***Проснав єси степи, ліси*** / *І всю Україну* («Чигринне, Чигринне»), а також у функції зв'язки у складеному іменному присудку – *Чого тепер тобі, старому,* / *У цій неволі стало жаль –/ Що світ*

зав'язаний, закритий! *Що сам єси тепер москаль...* («Ну що б, здавалося, слова...»), поет уживає цю форму в невластивій для неї функції: *Добре єси, мій кобзарю,/ Добре, батьку, робиш,/ Що співати, розмовляти/ На могилу ходиш* («Перебендя»); *І горе!/ Умреш єси на самоті,/ Мов прокаженна!* («Неофіти») та ін.

Окремо потрібно сказати про широко вживані Шевченком форми дієприслівників (з походження активних коротких дієприкметників, що потім втратили узгодження з іменником), які мовною свідомістю сучасного українця сприймаються як дієприслівники теперішнього часу російської мови: *Так ворожка поробила,/ Щоб менше скучала,/ Щоб, бач, ходя опівночі,/ Спала й виглядала/ Козаченька молодого...* («Причинна»); *Отак, ходя попід гаєм,/ Ярема співає...* («Гайдамаки»); *Не співає чорнобрива,/ Стоя під вербою...* («Тополя»); *Ляхи задумалися, стоя,/ Хоч і запеклі* («Гайдамаки»); *Отак, сидя в кінці стола,/ Міркую, гадаю...* («Гайдамаки»). За нашими спостереженнями, форми *ходя, сидя, славя, стоя* і подібні до них були органічним складником староукраїнської літературної мови. Про те, що для українця XVI–XVIII ст. наведені форми були елементами рідної мови, свідчить зокрема їх уживання не лише у староукраїнських текстах цього періоду, а й у розмовному мовленні, яке зафіксувала перша збірка українських приказок та прислів'їв, укладена на межі XVII і XVIII ст. К. Зіновієвим: *Захотѣвъ в ста(р)цахъ хóдѣ, с пєрцє(мъ) ѣсти;* *Не та(к) я(к) хóтѣ, такъ я(к) мóга; Нєха(и) идє(т) во імѣ, голову ломѣ; На вы(д) глѣдѣ, пыта(и)сѣ*

здоровѣ та ін. (Зіновійв К. Вірші. Приповіді посполиті / К. Зіновійв – Київ, 1971) Розглядані форми використовував і І. П. Котляревський: *виляя, лежа, літая, примітя, сидя, стоя, шутя* (Ващенко В. С. Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського: покажч. слововживання / В. С. Ващенко, Ф. П. Медведєв, П. О. Петрова. – Харків : Вид-во ХДУ, 1955. – 208 с.).

Отже, мовна практика Тараса Шевченка засвідчує органічний зв'язок зі староукраїнською літературно-писемною традицією на всіх мовних рівнях і є переконливим доказом того, що цілковитого розриву між старою українською літературною мовою та новою українською літературною мовою не відбулося.

Тетяна Коць

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І СТАНОВЛЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ НОРМИ

Мовотворчість українських письменників – це не тільки відносно стабільний і уніфікований, але й значною мірою диференційований комплекс лінгвальних засобів, який відображає тенденції відбору, збереження, розрізнення варіантних і синонімічних способів вираження. Історію формування літературного зразка виразно відбиває мова художньої літератури. Вже понад два століття «від Котляревського і до початку ХХІ століття українська мова зберігає ті характерні ознаки літературного стандарту, які по-перше, вирізняють